دیدێکی نوێ بۆ کار لە زمانی شیعری جزیری دا:

(PP 464 - 478)

د. مزگین عەبدورەحمان ئەحمەد

mizgin.abdurahman@su.edu.krd

مێژووی وەرگــــرتن: 2015/11/25

مێژووی پەسندکردن: 2016/03/27

پوختە

لە خوێندنەوەی دیوانی جزیری، خوێنەر بۆی دیار نابێت کە جزیری بە تەواوەتی سەر بە کام شێوەزاری کرمانجی سەروویە. لەوەش زیاتر وا هەست دەکرێت کە زارەکانی تری کوردیش لە پێکهاتەی دیوانەکەی دا بەشدارن. ئەمە جگە لەوەی کە زمانی عەرەبی و فارسی، بە شێوەیەکی بەرچاو لە دیوانەکەیدا بونیان هەیە. لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئامانج ئەوە نییە کە ئەم دیاردانە بخەینە بەر چاو یا باسی لێکسیم یا پێکهاتە و رۆنانی فۆنۆلۆجی و وشەسازی رستە سازی بەکار هاتوو لە دیوانەکەیدا بکەین. یا جیاوازییەکانی شێوەزاری شاعیر لە گەڵ زار و شێوەزاری بەکار هاتوو لە دیوانەکەیدا باس بکەین، بەڵکو ئامانج تەنیا ئەوەیە کە باس لە هەندێ کار بکەین کە لە لای جزیری بەکار هاتون، نە لە سەردەمی خوی و نە لە ئێستاشدا ئەم جۆرە کارانە لە دەوروبەر و ژینگەی شاعیردا نەبوونە. واتە ئەم کارانە، نە لە لایەن شاعیرانی ناوچەی جزیر و دەوروبەری بەکار هاتووە، نە لە لایەن بەشێکی زۆر لە زارەکانی تری دەور و بەری دەبینرێت نە لە ئێستا و نە لە رابردوو دا.

وشە کلیلی یەکان: مەلای جزیری، چاوگ، زارەکان، رووبەروو کردنەوەی مۆرفۆلۆجی، پەیوەندیە سینتاگماتییەکان.

پێشەکی

رێبازی لێکۆڵینەوە

بۆ شیکردنەوە و دەرخستنی ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە پێویستی بە لێکدانەوە لە زۆر روانگەوە هەیە، بە هۆی ئەوەی باس لە چەند کارێکی ناوێزە بۆ ناوچەی جزیرێ کراوە و کارەکان هەر وەك چۆن هاتون راڤە و لێکدانەوەیان بۆ کراوە و وەسفی جۆر و شێوەی هاتیان کراوە، بۆیە سود لە رێبازی وەسفی و شیکاری وەرگیراوە. بۆ بەدواداچونی کارەکان رەهەندی مێژویی و بەراوردکاریش لە بەرچاو گیراوە، هەر بۆیە بەلای هەر دوو رێبازەی ناوبراویش ئاراستەی لێکۆڵینەوەکە رۆیشتووە.

سنوور و کەرەستەی لێکۆڵینەوە:

سنوری لێکۆڵینەوە، لە چوار چێوەی تێکست و دەقی ئەدەبی شاعیرانی کلاسیکی کوردییە و کەرەستەی بە کار هاتوو، زمانی کرمانجی سەروو و هەروەها بە پێی پێویست سود لە زمانانی ئێرانی دێرین وەرگیراوە. هەروەها سود لە دیالێکتەکانی تری کوردی بۆ بەراورد کردن وەرگیراوە.

پێکهاتەی لێکۆڵینەوە:

ئەم باسە دوو تەوەری سەرەکی لە خۆی دەگریت و هەر تەوەریش بە سەر چەند باسێك دابەش دەبێت.

تەوەری یەکەم/ هەول دەدرێت کە بابەتی لێکۆڵینەوە بە هێنانەوەی چەند دێرە شیعرێکی جزیری دیار بکەین، و بابەتی لێکۆڵینەوەی تیایدا دەست نیشان بکەین، لە تەوەرێکی تردا شیکردنەوەیەکی مۆرفۆلۆژی و مێژوویی بۆ هەریەکەیان کراوە.

لە تەوەری دووەم/ هەول دەدرێت، هۆکاری بەکارهێنانی جۆرە کارەکانی بەکارهاتوو لای جزیری باس بکەین. لە کۆتاییدا بە چەند خاڵێك دەرئەنجامی لێکۆڵینەوەکە دەخەینە بەر چاو.

1. جۆری کارە ناوێزەکانی بەکار هاتوو لە شیعرەکانی جزیریدا:

باسی یەکەم:

1. خستنە رووی بابەتی لێکۆڵینەوە:

بۆ ئەوەی بابەتی پەیوەندی دار بە باسەکە بە روونی بخرێتە بەر چاو و مەبەستی لێکۆڵینەوەکە زۆرتر دیاربێت، سەرنجتان بۆ ئەم چەند دێرەی دیوانی جزیری رادەکێشم کە بە شێوەی ئاسۆیی هاتوون:

ا:

1. نە ب قانون کو ئیشارەت ب شیفای **بکرت**   ئەز هیلاکێ خوە د عیشقێ ب نەجاتێ نادەم

2. قەلبی ئەعیان **دكرت** حب وجود عیشق ئیكسیرە و ئەم سیم و مسین
3. عەرزی كن **دێ بكرم** سورەتی حال كو تویی قابل ئەربابێ دوعا
4. بەلكو دیوار ب گوهـ بن ب خودێ كی ب خودێ ب تۆ رەنگی **نەكری** ئەشكرە ئەسرار حدوس
5. شیرێ ئەلماسێ كشینت تو ژ لامیع دەخەبەر **ڤەكرت** حوققەیێ یاقوت ژ گەوهەر مەكە بەحس
6. روز و شەب هەر سەیری دیدارا تە تێن **ناكرن** ئەو دەور و سەیرانێ غەلەت

ب:

1. هەر مەجالا ئەو د چەنگێ بێت و **رەت** هەر جارەكێ راست و چەپ دێ بێختن سەدسەد ب مزراق و قەسەب
2. خدمەتا پیرێ موغان دێ كەت كەسێ مەقسودە مەی شیشە و جاما زوجاجێ یێ دڤێت **دێ رەت** حەلەب
3. دێ ژێ غەفلەت **برەتن** سایە زەوالی ئەی دل روونەێ دا تو ئەمانەت ل سیها دارێ حدوس
4. شەرحێ حالێ من مەلا **نارەت** بەیازی هێ تەمام ڤێ سەوادێ گرچی هەردەم ژێ برن سەد ئینتیخاب
5. رەمزێن نجوم و هەیئەتێ عەقلێ موجەررەد **نارەتێ**

چ:

1. هەر كەسێ رابی د بەحسێ جارەكێ مەهدەر بكەت خەیری هەفتێ حەج **ددێرت** بەلكو بێهتەر ئەو سەواب
2. شمعی سەر نور **نادرت** گەر ئەو نەكەت پەرهیز دل زەوقی جاما عیشقێ ناكەت گەر نەكەت ئیمساك روح
3. ب دەڤێ پاك چكەت فوسحەتێ مەیدان كو نەبت موستەمع گۆهـ **نەدرت** موترب و قەووال چ حەز
4. دین ئەگەر بێتە بەها جان **ددرم** لێ ئەمما مە هزار جانێ عەزیزێ د هلێتن د بەهێ
5. قەهوەیا تەلخ لگەل زەهرێ هەلاهیل **بدەرێ** مە ژ دەستێ تە موبارەك شەكەر ئامیزخوشاب
6. گەر خەبەرداری ژ سیررا (كنت كنزاً) گوهـ **بدێر** دا ب سەد تەوری بەیان كەت مەعنی یێ (لولاك) روح

د:

1. ژ غەیری سێ جاران نەدی ریشن **نەدین** تاقەتێ
2. حوسن و جەمالی جانان **نادیرتن** تو پایان هەرچی نەبت بیدایەت ئەسلەن نەهن نیهایەت
3. زانم نە تێ كو یەدێ بەیزا تو **ددیری** وەر خوەش كە شەهیدێن خوە كو عیسا نەفەسی تو
4. یوسفێ سانی تو ئیرۆ خانم كو ب حوسنا خوە **نەدیری** سانی
5. چەندەكی تاقەت **ددیرم** بم غۆبار بەدرێ ڤەشێری

بە سەرنج دان بەم كارانەی كە جزیری لەم دێڕە شعرانەدا هێناویەتی، دەردەكەوێت كە ئەم كارانە، وەك كاری ناوێزە دێنە بەرچاو و جزیری رێچكە شكێنیەكی لە زمانی سەردەمی خۆیدا كردووە. لە خوارەوە جۆری گروپی كارەكان و شێوەی بە كار هاتوو لە لای شاعیر و شێوەی ئێستای كە دەبوایە بەكار هاتبوایە دیاری دەكرێن:

گروپی ا: كاری (كردن)

1.ا شیكردنەوەیەكی كارەكان:

دێری (1) بكرت؛ لە شوێنی (بكەت) بەكار هاتووە. واتە كاتی كارەكە رانەبردووە. هەتا ئەگەر مەبەستی رابردووش بێت، ئەوە لە شوێنی بكرت دەبوایە (بكربا - كربا) هاتبوایە.

دێڕی (2): دكرت؛ لە شوێنی (دكەت) بەكار هاتووە. هەرچەندە كە كاتی رستەكە ئێستایە؛ بەڵام دیسان ئەگەر بۆ رابردووش بوایە ، دەبوایە (دكر) بە كار هاتبوایە وەك رابردووی بەردەوام، نەك (دكرت). واتە مۆرفیمی كەسی سێیەم بۆ رابردوو سیفر(ø)ە.

دێڕی(3): دێ بكرم؛ لە شوێنی (دێ بكەم) بەكار هاتووە. كاتی رستەكە داهاتوویە.

دێڕی (4): نەكری؛ لە شوێنی (نەكەی) و دێڕی (5) ڤەكرت؛ لە شوێنی (ڤەكەت) و دێڕی (6) ناكرن؛ لە شوێنی(ناكەن) بەكار هاتوون.

ئەم چاوگە وەك چاوگەکی چالاك لە دروستکردنی کاری سادە و کاری دارێژراو و کاری لێکدراو، پانتاییەکی فراوانی لە زمانی کوردیدا گرتووە. خودی کاری(کردن) کارێکی تێپەرە. کاری کردن لە کاتی رابردوو لە کرمانجی ژوورو وژێریشدا رەگەکەی دەبێ بە (کر)، وەك:

من کر، تە کر   من کر بوو، تە کربوو   من کربا، تە کربا   من دکر، تە دکر...هتد.

یا ئەگەر لە دۆخی ناراستەوخۆ بێت ئەوە راناوی لکاو دەوری بەرکاری لە ڕستەدا دەبینێ وەك:

کرم، کربووم، کریمە، دکرم، کربام...هتد.

بەلام بۆ کاتی رانەبردوو دەبێ بە (کە) و راناوی لکاو دەوری بکەری دەبینێ وەك:

دکەم، دکەی، دێ کەم، دێ کەی، ئەزێ دکەم، تویا دکەی ......هتد.

بە پێچەوانەوە بە پێی ئەو نموونانەی کە لەم دێڕە شیعرانەدا هاتوون دەبینین کە بۆ کاتی رانەبردووش هەر (کر) هاتووە. ئەم نموونانەش بە شێوەیەکی بەربڵاو لە دیوانی شیعری جزیری بەم شێوەیە هاتوون:

(دێ بکرم، دکرن، دکرت، دکرم، بکرت، بکری، بکرین، بکرم، ناکرین، نەکری و ڤەکرت).

2.ا. روبەرووکردنەوەیەکی مۆرفۆلۆجی(Morphological Identification):

ئەگەر جۆری کاری بەکار هاتوو لە شیعردا بە پێودانگی مۆرفیمی لەگەل جۆری بەکار هاتنی ئێستای رووبەروو بکەین، دەکرێ جیاوازیەکان باشتر روون بکرێنەوە:

جۆری کار	م.ك.رانە[1]	م.د	ر.ك	م.كەس
a دێ بکرم	دێ	ب	ك.......ر	م
b دێ بکەم	دێ	ب	ك.......ە	م

	م.نەرێی	ر.ك	م.كەس
a ناکرین	نا	ك........ر	ین
b ناکەین	نا	ك........ە	ین

	م. دووبارەیی	ر.ك	م.كەس
a ڤەکرت	ڤە	ك........ر	ت
b ڤەکەت	ڤە	ك........ە	ت

بە سەرەنجدانێکی روالەتی بۆمان دەردەکەوێت کە جیاوازی رەگی رابردوو و رانەبردوو تەنیا (ر)ە، (ە)ی رەگی کاری (کە) دیاردەیەکی فۆنۆلۆجی بە ویست(optional)ە و دەکرێ هەبێ یا نەبێ، هەروەك ئەوەی کە لە هەندێ شێوەزاردا نییە، واتە لە جیاتی (دکەم) دەڵێن(دکم). دەکرێ ئەم (ە)یە هەندێ جار لەگەل (کر)یش بەکار بێت وەك(کەرم).

هەروەها کاری (نەکری) راستە کە زۆر نزیکە لە شێوەی ئاوەڵناوی کراوە(صفت مفعول)ی بۆ نموونە دەوترێت: (نەکری و نەخواری) بەڵام لە شیعرەکەدا جگە لە جیاوازی کات، بۆ کەسی دووەم بە کار هاتووە نەك کەسی سێیەم. واتە وەك رستەی (تو نەکەی) هاتووە و مۆرفیمی کەسی دووەم (ی)یە نە وەك نموونەی رابردوو کە بۆ ئاوەلناوی بەرکاری(ی) وەردەگریت.

3.ا. لە رووی رۆنانەوە:

لە زۆربەی نموونە شیعرییەکاندا کارەکان بە هۆی مۆرفیمی(د)ی رانەبردوو یا بەردەوامی هاتوون. هەر بۆیە روالەتێکی شێوە رابردووی بەردەوامیان وەرگرتووە، لە هەندێ شوێن دەکرێ هەر بەم چەمکەوەش بێت بەڵام لە زۆربەی کاتەکان ئەم هاتنە بەم شێوەیە نییە بەم هۆیانە:

[1] هێما و نیشانەکانی بە کار هاتوو: مۆرفیمی کاتی رانەبردوو(م.ك.رانە)   مۆرفیمی دارشتن یا دانانی(م.د)   رەگی کار(ر.ك)
مۆرفیمی کەس(م.کەس)   مۆرفیمی نەرێ(م.نەرێی)   مۆرفیێمی دووبارەیی(م. دووبارەیی)
مۆرفیمی کۆزەتیڤ(م. کۆ)   مۆرفیمی کات(م.ك)

1. بۆ رابردووی بەردەوام هەمیشە لە كرمانجیدا راناو بە كۆتاییەو نالكێت لە دۆخی راستەوخۆدا، واتە ناكرێ بڵێین (دكرم، دكرت)، بەلكو بە شێوەی (من دكر، تە دكر) دەردەكەوێت. لەبەرئەوەی رابردووی كرمانجی سەروو دۆخی ئێرگێتیڤە همیشە بەركار لەگەل كار رێك دەكەوێت. كە واتە كەسی سێیەم لەم كارەدا هەیە كە دەرنەكەوتووە(مزگین عبدالرحمان،74:2006).
2. دەكرێ لە دۆخی ناراستەوخۆ ئەم كارە بەم فۆرمەوە دەربكەوێت لە كاتی رابردووی بەردەوام وەك ئەم نمونانە:

من ئەو دكر..... من هون دكرن ئاغا وی ئەز دكرم پاڵە

من تو دكری مەزنێ گوندی تە ئەم دكرین.....

هەر وەك بە دیار دەكەوێت، دەكرێ بڵێین (دكرم، دكری، دكرن، دكر) بەڵام (دكرت) نابێت، لە شوێنی (دكر) دێت. واتە راناوی (ت) بۆ كەسی سێیەم نایەت. بۆ كەسی سێیەم لە كاری تێپەڕی رابردوو مۆرفیمی سیفر(ø) دێت.

سەرەرای ئەم نمونانە ئەی بۆ كارەكانی كە (د)ی بەردەوامیان نییە چ دیاردەیەكی زمانی هەیە؟ ئەو كارانەی بە شێوەی (بكرم، ڤەكرت، بكرت، نەكری، ناكری، چۆن لێكدانەوەیان بۆ دەكرێت؟ گومان لەوەدانییە كە ئەم كارانە هەموویان لە شوێنی (بكەم، ڤەكەت، بكەت، نەكەی، ناكەی.....هتد) بەكار هاتوون. بۆیە ئەو گومانەی كە بۆ لای كاری رابردووی بەردەوامامان بیات توشی رەخنە دەبێت، لێرەدا (د) مۆرفیمی بەردەوامی نییە، بە باوەرێكی تەواوەوە دیار دەبێت كە ئەم كارانە رانەبردوون، (د)ی مۆرفیمی كاتی رانەبردوویە.

I-4. لێكدانەوەیەكی مێژوویی:

چاوگی كردن لە زمانی ئاڤێستادا(kerenaoti) و لە زمانی ئێرانی دێرین (kunāvahy) و لە زمانی پەهلەوی (kartan-kardan) بووە(اریانپور كاشانی،401:1384). كاری كردن لە زمانی دێرین دا لە كاتی رابردوو رەگی كار (كر) بووە، بەڵام لە كاتی رانەبردوودا بە پێی زمانەكان بە شێوەی جیاواز دەركەوتووە. كلمان هوار(M. Clement Hu art) رای وایە رەگی (كەر) لە فرمانی كردن لە فارسی دێرین (كن)ە هەر وەك فەرمانی ئەمری فارسی نوێ كە (كن)ە، بەڵام ئەو زمانانەی كە (هوار) پێیان دەلێ مادی نوێ بنجی وشەی (كەر) لە هەموو شوێنێك وەكو خۆی ماوەتەوە. لە شوێنی (كنم) ئەڵێن (كەرەم).(محمد نوری،23:1997). كە واتە ئەو زمانانەی لە سەر رێچكەی ئاڤێستا و مادییەكان دامەزراون هەر (كر) بۆ رانەبردوو بەكار دەهێنن. جگە لە مە دەبینین كە زمانەكانی دوای ماد و ئێرانی دێرین لە پارتی ئەشكانی و پارتی ساسانی كاری كردن بەم شێوەیە بە پێی كاتەكان گەردان كراوە(برونر،445:1376):

رێژە	پارتی ئەشكانی	پارتی ساسانی
هەواڵی	karēd	kunēd دەكات
دارِشتن	karād	kunēd بكات
داخوازی	karēndēh	kunēd بكات
فەرمان	kar	kun بكە

هەروەك دەبینرێت لە رووی مێژووییەوە وەك شێوەی جزیری لە هێنانی كارەكە كێشەی نەبووە، یا بە شێوەیەكی تر ئەگەر ئەم مەزەندەیە راست بێت كە جزیری ویستوویەتی خۆی لە شێوە مێژوویەكە نزیك بكاتەوە، ئەی بۆ لە سەردەمی ئەو، كەس نە بەم شێوەیەی نووسیوە و نە كەس لاسایی ئەم شاعیرەی كردووە؟

I.5. لە زارە كوردییەكاندا:

جۆری كاری بە كارهاتوو لەلایەن جزیرییەوە، پێشتر باسمان كرد *كە نە لە ك.س و نە لە ك.ن بە كار* نەهاتووە دەكرێ بلێن لە زارەكانی تری كوردیدا بە كار هاتووە بەڵام نەك بە هەمان فۆرم و وێنەی جزیرییەوە، بۆ نمونە لە زارەكانی هە*ورامی و لۆڕی هە یە.*

I.1.5. لە هەورامیدا:

*چاوگی (كە*ردەی) رەگی كاری رابردوو و رانەبردوو هەر (كەر)ە ئەوەی كە جیایان دەكاتەوە بەكارهێنانییەتی لە رستەدا یا لەگەل راناوە لكاوەكان دیار دەبێت كە رابردوویە یا خود رانەبردوو. نموونە(فریدون عەبدول،82:1998 و مهاباد كامل 69:1996):

من هەرمانەم كەروو(من كار دەكەم)

من هەرمانەم مەكەروو(من كارناكەم)

هەرمانە مەكەرە/مەكەردی (كار مەكە)

من هەرمانە کەرای کەروو(من ئێستا کار دەکەم)

وەکەردەی(کردنەوە)

ا.2.5. لە زازاییدا:

رەگی رابردوو بە (کەر) و رەگی رانەبردوو بە (کە) بە دیار دەکەون، نمونە (رۆشنا لەزگین،77:2013):

ئەز کەنا (من دەکەم)   ئازاد کەنۆ (ئازاد دەکات)

کەردینە(دەیان کرد)

کەردەبی(کردبوو)

سەرەرای ئەمە دەکرێ بڵێین کە لە شێوەزارەکانی زازایی دا ئەم جۆرە کارە هەستی پێدەکرێت کە هەبێت.

ا.3.5. لە لۆڕیدا:

لە شێوەی فەیلیدا کاری کردن لە کاتی رابردوودا رەگی رابردوو بە شێوەی (کر) دەردەکەوێت و رەگی رانەبردووی وەك ك.س و ن بە شێوەی کە هەر وەك ئەم نمونانەی کە لەم خشتەیەدا هاتوون(تارا عەبدوڵلا سەعید 49:1998):

رابردوو	رانەبردوو
من- مە کردم	من-مە کەم
تە-تن کردیت/ ید/ی	تن- تە کەیت/ید/ ی
ئەو کرد	ئەو کەدێگە
ئیمە کەردیمن/یم	ئیمە کەیمن/یم
ئیوە کردین	ئیوە کەین
ئوان- ئەوان کردن	ئوان/ ئەوان کەن

هەر چەند کە شێوەی هاتنی کاری کردن لێرەشدا وەك (ك.س و ن)ە بەڵام دیسان لە شێوەزارەکانی لۆڕیدا شێوە جزیرییەکەی هەیە؛ بۆ نمونە لە شیعرەکانی باباتاهیر بە تەواوی روون دەبێت کە ئەم جۆرە بەکار هاتنەی هەیە. شایانی باسە کە شاعیرەکانی تریش لە زاری لۆڕی ئەم جۆرەیان بەکار هیناوە، بۆ نمونە: غولام شاخان و صەیدی و رەنجوری و بیسارانی کۆمەڵێ کاری وەك: (کەریم، کەرە، کەروو، میکەرە، کەرەن، کەر، کەری، کەرەم، مەکەرە) یان بەکار هێناوە، بۆ کاتی رانەبردوو.

گروپی (ب): رۆیشتن(رەتن)

ب.1. شیکردنەوەی کارەکان:

دێڕی (1): ڕەت؛ لە شوێنی (چیت یا بچت) بەکار هاتووە.   دێڕی (2): دێرەت؛ لە شوێنی (دێ چیت یا دێ چت) بە کار هاتووە.   دێڕی (3): برەتن؛ لە شوێنی (بچیتن) بەکار هاتووە.   دێڕی (4): نارەت؛

لە شوێنی (ناچیت) بە کار هاتووە. دێڕی (5): نارەتێ لە شوێنی (ناچیتێ یا تێ ناچیت) بەکار هاتووە.

کاری (رەتن یا رویشتن یا چوون) کارێکی ئێنەپەڕە کە لە کوردیدا رۆڵی لە دروست کردنی کاری لێکدراو یا وەك کاری یاریدەر دەبینێت. هەر وەك دیار ئەم کارە بە سێ شێوازلە زمانی کوردیدا دەرکەوتووە. دەکرێ بڵێن هەر یەك لەم شێوانە لە سەردەمێکدا چەمکی جیاوازیان هەڵگرتبێت. لەلای جزیریش دەبینین کە کاری چون یا رۆیشتن بە شێوەی (برتن، برەت، دێ رەت، دێ برەتن، درەتن، درەن، رەت، نارەت، نارەتێ....هتد)دەرکەوتووە. دەکرێ لە زۆربەی دێڕەکاندا واتای دەرباز بوون بدەن، هەر بەم ئاراستەیە دەکری بڵێن کە ئەم کارە تێپەڕە و تێنەپەڕەکەی (چوون)ە. ئەم کارە لە زاری ك.ژو تەنیا لە فۆلکلوردا ماوەتەوە(شعبان چالی،114:2008) وەك (نارە،نارە،نارە.... یار ژ دلێ من نارە). هەروەها لە کاری فرماندان بە شێوەی(هەڕە، هەڕن) هەیە، جگە لەمەش لە دیالێکتی سەرو بە شێوەی بەربڵاوهەیە. بەڵام لە ك.ن ئێستاش بە شێوەی کارا گوێ بیستی شێوەیەکی تری دەبین کە ئەویش (رۆیشتن)ە رەگی رابردووی (رۆ)یە کە نزیکە لەم شێوەیە بەڵام شێوەی جزیری تارادەێك جیاوازە ولە قسەکردنی ئێستادا گوێ بیستی نابین. جگە لەمەش لە فارسیدا چاوگی (رەفتەن)ە، رەگی رابردووی (رە)یە تەنیا لە کاری فرماندا دەبێ بە (رۆ)، ئەگەر سەرنج بدەین چاوگی ئەم کارە لای جزیری(رەتن)ە. ئەم شێوەیە نزیکە لە رەڤین و رەڤاندنیش بەڵام لە رۆی واتاییەوە یەك نین.

ب.2. لە رووی مێژووییەوە:

له ئاڤێستادا(rap, raftan) (هەورامی،2008: 544 و اریانپور کاشانی،308:1384)و له ئیرانی كۆن (raf, raftan) وله پەهلەویدا به شێوەكانی(ŝutan, vitartan, réçitan ،raftan) هاتووه(بهرام فرەوشی، 184:1352). له لای جزیریش وەك (رەتن) دەركەوتووه. لەگەڵ ئەم كارە؛ كاری (چون) هەیه كه ئەمەشیان له كۆردیدا هەمان واتا دەدات. له زمانه دێرینەكانیش ئەم وشەیه وەك (ŝudan) دەركەوتووه، هەر وەك له كوردیشدا هەندێ جار دەنگی (ش) له شوێنی (چ) بەكار دیت وەك (هامشۆ) له جیاتی (هاتو چۆ) دێت له هەورامیدا كارەكه به شێوەی (شیەی) له زازایشدا كارەكه به شێوەی (شیەنە) دەردەكەوێت. دەكرێ مەزەنده بۆ ئەوه بچێت كه كاری رۆیشتن له سەردەمانێك له روی واتایی و چەمكەوه جیا بێت له واتای چون. یا به جۆرێكیتر له روی به هێزی و بێ هێزی كارەكه یا رێژە(mood) جیاوازیان هەبێت. له رووی واتاییەوه رۆیشتن به واتای تێپەڕین یا رەت بوون هاتبێت، بەڵام چوون به واتای ئێستایی خۆی مابێتەوه. له دیدێكی تر پێدەچێت رۆیشتن تێپەڕی كاری تێنەپەڕی چوون بێت هەر وەك ئەوەی نزیك بێت لەو چەمكەی كه كاری (بردن) هەیەتی. سەرەرای ئەمەش جزیری بۆ كاتی رانەبردوو ئەم كارەی زۆرتر بەكار هێناوه. هەروەها چاوگی (رەتن) لەلای جزیری زۆرتر له چوون بەكارهاتووه. كاری رەڤ ورەڤین و رەڤاندن و رەواندن هەر لەم كارەوه هاتوون.

ب. 3. له زارەكاندا:

دەكرێ كه شێوه بەكارهاتووەكانی جزیری بۆ (رۆیشتن) نزیك بێ له شێوەی (هەرە)ی ك.س و (بڕۆ)ی ك.ن، یا رەفتەنی فارسی و دێرین، هەرچی تایبەته به زارەكانی تری به شێوەی خوارەوەیە:

هەورامی: له هەورامیدا كارەكه به شێوەی (شیەی) بو كاری (چوون) و (لوای) بو رویشتن بەكار دێت. لووا رەگی رابردوو و لوو رەگی رانەبردوو(محمد امین هەورامی196:1981) هەروەها رەگی رابردوو بو (شیەی) شو و رەگی رانەبردوو شی بەكار دێت. له زازایشدا كارەكه به شێوەی (شیەنە) دەردەكەوێت وشی و شین بەكار دێت (رۆشنا لەزگین 157:2013). له لۆڕیدا هەر شێوه باوەكه (چوون)ە كه وەك هەردو زاری ك. س و ن هەلسوكەوت دەكات. كه واته هەر وەك دەردەكەوێ جگه له چوون بەرامبەر به كاری رۆیشتن هەم له زمانه دێرینەكان و هەم له شێوه زارەكان كاری (رۆیشتن)یش هەیه.

شێوەیەكی زۆر نزیك له شێوەی بەكار هاتووی ئەم كارە له لای جزیری له زاری لۆڕیدا له شێوەزاری (مینجایی)[2] دا هەیه كه دەكرێ بڵێین جیاوازی نییه له جۆری بەكار هێنانی جزیری. واته لەم شێوەزارەشدا به (چوون) دەوترێ(رەتن). بۆ نمونه به (هاتن و چون) دەوترێت: (رەتن و ئۆمائە) یا كاری رۆیشتن بەم شێوەیە گەردان دەكرێت: رەتم(رۆیشتم) رەتمه(رویشتومه)

رەتمی(رۆیشتبووم) رەتی(رۆیشتنی) جگه لەم بەكار هێنانه بۆ دروستكردنی زۆر پەسن(صفت) سود لەم كارە وەردەگرن. وەك ماڵ رەته(ماڵ وێران-ماڵ رۆیشتوو) رەنگرەته(رەنگ له بەر نەمان- رەنگ رۆیشتوو).(حسین كیانی:lorshenasi.com (1392:

گروپی(ج)، كاری دان(دێران):

ج.1: شیكردنەوەی كارەكان:

دێڕی (1): ددێرت؛ له شوێنی (دێ دەنێ یا دێ بدەنێ) بەكار هاتووه. دێڕی (2) نادرت؛ له شوێنی (نادەت) به كار هاتووه. دێڕی(3): نەدرت؛ له شوێنی (نەدەت) بەكار هاتووه. دێڕی(4) ددرم؛ له شوێنی (ددەم) بەكار هاتووه. دێڕی(5): بدەرێ؛ له شوێنی (بدەیێ) بەكار هاتووه. دێڕی (6): بدێر؛ له شوێنی (بدێ) بەكار هاتووه.

هەروەك له دێڕەكانی ئاماژه پێكراو باسمان كرد، كاری (دان) له لای جزیری به شێوەی(ددرت، نادرت، نەدێرت، بدێرت، بدرین، بدرێ، بدرت، ددرین، ددرم، ددێرت، ددێری، نەدێر....هتد) به كار هاتووه. ئەم كارە له ك.س نه له ئەدەبیاتی كلاسیكی خوی و نه له ئێستاشدا هەستی پێكراوه، ئەم كارە له ك. ن دا له شێوەزاری ناوچەی سۆراندا به گۆڕانكاریەكی كەم به شیوەی فراوان گوێ بیستی دەبین، ئەویش پێش ئەوەی دەنگی (ر) له دوای (د) بێت ڤاولی(ە) دەكەوێته ناویان، واته وەك (بدەرێ). شێوەی كۆنی ئەم كارە له ئاڤێستادا (dadaiti, dadhami, dā) هاتووه. له ئیرانی دێرین دا به شێوەی (dadātuv) و له پەهلەویدا (-dadān datan) له كوردیشدا به شێوەی (دان و داین) هەیه(اریانپور كاشانی،259:1384 و مكنزی238:1379).

[2] مینجایی، به واتای نیوانی شوێن (مین به واتای بەین یا نێوان)و (جایی به واتای جێ) به تیره یا هۆزه دەوترێت كه له نێوان (بەختیاری و لكی)یەكان ژیان بەسەر دەبەن. له شارەكانی بروجرد و نەهاوەند و مەلایر.

ئەم كارە لە رووی واتاییەوە و جۆری بەكار هاتنی هەندێ جیاوازە لە كارەكانی پێشووتر. پێكهاتەی ئەم كارانە لە سێگۆشەیەكی سێ توخمی دا خۆی دەبینێ كە ئەویش (كەسی بكەر، كەسی بەركار، شت). واتە سێ رەگەزی ئەم كارە پێك دەهێنن. بۆ نمونە سەرنج بدەن بەم دێرە:

ا: هەر كەسێ رابی د بەحسێ جارەكێ مەهدەر بكەت   خەیری هەفتێ حەج ***ددێرت*** بەلكو بێهتەر ئەو سەواب

ب: ب دەڤێ پاك چكەت فوسحەتێ مەیدان كو نەبت   موستەمع گۆهـ ***نەدرت*** موترب و قەووال چ جەز

بە لێكدانەوەی ئەم كارە لەم دێرەدا سێگۆشەكە بەم شێوەیە:

دێری ا: كەسی خێر كەر   دێری ب: كەسی گوێ رایەل

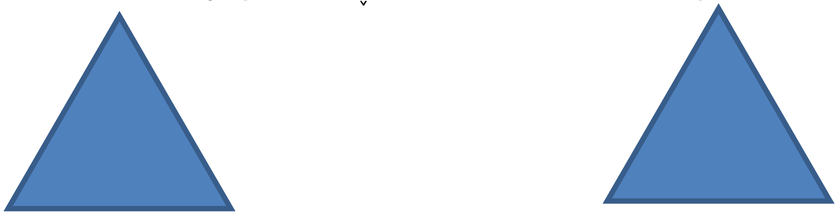

خێر   كەسی خێر وەرگر   نەسیحەت یا گۆرانی   كەسی موتریب و قەوال

هەر وەك لەم سێگۆشەیەدا دیاری كراوە چەمكی ئەم كارەی كە جزیری بە كاری هیناوە، جگە لە پیشاندانی تۆخمی بكەر، تۆخمی بەركار و ئەوهۆكارەی كە ئەنجامی كارەكەی پێ كراوە هەڵگرتووە. واتە توخمێكی نادیار یا نەناسراو یا كەسێك كە راستەوخۆ كارەكەی ئەنجام نەداوە لەم كارانەدا هەستی پێدەكرێت.

لە روو بەروو كردنەوەی مۆرفۆلۆجی دەكرێ جیاوازی شێوەی جزیری لەگەل فۆرمی ئێستای باشتر روون ببێتەوە:

نمونەی یەكەم:

		م.كات	ر.ك	م.كه	م.كۆ	م.كه
فۆرمی جزیری:	ددێرت	د	د	ێ	ر	ت
فۆرمی ئێستا:	ددەتێ	د	دە	ت	..... ێ	

نمونەی دووەم:

		م. ك.رانه	ره. ك	م.كۆ	م.كه
فۆرمی جزیری:	ددرم	د	د	ر	م
فۆرمی ستاندەر:	ددەم	د	دە	.....	م

نمونەی سێیەم:

		م. د	ره. ك	م.ك	م.كۆ	م.كه
فۆرمی جزیری:	بدەرێ	ب	دە	ø	ر	ێ
فۆرمی ستاندەر:	بدەیێ	ب	دە	ø	.....	ێ

هەروەك دەبینرێ لە فۆرمی جزیری بۆ ئەم كارە، لە نمونەی یەكەمدا هەندێ گومان دروست دەبێ بە هۆی ئەوەی كە شوێنی بكەر و بەركار گۆڕاوە، واتە بەم شێوەیە:

		م.ك.رانه	ر. ك	م.كه	م.كۆ	م.كه
فۆرمی جزیری:	ددێرت	د	د	ێ	ر	ت
فۆرمی ستاندەر:	ددەتێ	د	دە	ت	..... ێ	

هەر چەندە فۆرمە سەرەكیەكە بە شێوەی (ددەت وی)یە بەڵام بە هۆی دیاردەی مۆرفۆفۆنیمی دەنگی (ت) لەگەل راناوی وی دەنگی نوێی (ێ) هاتۆتە ئاراوە و بەم شێوەیە دەركەوتووە.

لە نمونەی دووەم دا: مۆرفیمی كەسی بەركار نەهاتووە و یا مۆرفیمی (سفر) شوێنی گرتووە بۆیە لە هێڵ كارییەكەدا بەدیارمان نەختستووە.

لە نمونەی سێیەمدا: لە بەر ئەوەی کەسی بکەر کەسی (مخاطب)ە و کاری فرماندانە بۆیە مۆرفیمی کەسی بەدیار نەکەوتووە و تەنیا بەرکار هاتووە.

ئەوەی زۆر سەرنجمان رابکێشێت دیسان (ر)یە کە لە فۆرمەکانی جزیریدا بە کار هاتووە؛ ئەگەر وەك ك.ن (ر)یەکان بە ناوبڕ هەژمار بکەین کە لە نێوان دوو بزوێن دەردەکەوێت(عەبدوڵلا حوسێن رەسول82:2014)؛ وەك بخۆرەوە، بکەرەوە، بچۆرەوە. یاخود ئەگەر دوو ڤاولی (ـە و ێ) هاتنە پاڵ یەك (ی) نیمچە کونسنانت لە نێوانیان دەردەکەوێت بۆ نمونە (بمدەیێ) لە هەندێ شێوەدا لە جیاتی ئەم (ی)یە (ر) دەرئەکەوێ و دەبیتە: بمدەرێ(وریا عمر امین، 152:2004)**.** ئەوە دیسان کێشەی ترسەرهەڵدەدات بە هۆی ئەوەی کە لە کاری (ددرم) هیچ نەبزوێنێك لەم بەر و لەو بەری نییە، یا خود (گۆهـ بدێر) لێرەدا بۆ(ر)ێ لە کۆتاییدایە؟ بدێر و بدەرێ لە روکەشدا یەك واتایان هەیە، بەڵام بدەرێ شتێکی بەرجەستە کراو لە جیهانی دەرەوە دەبێ بدرێت، بەڵام بدێر ئەم واتایە ناگەیێنێ و شتی کە دەدرێت نابەرجەستەکراو و لە جیهانی ناوەوەیە.

گروپی (د) کاری هەبوون(خاوەنی) یا دیران:

د.1. لێکدانەوەی کارەکان:

دێڕی(1): نەدیرن لە شوێنی (ئەوان نینە) بە کار هاتووە. دێڕی(2): نادیرتن؛ لە شوێنی (نابیتن یا ناهەبیتن) بەکار هاتووە.

دێڕی (3): ددیری؛ لە شوێنی (تە هەیە) بەکار هاتووە. دێڕی (4): نەدیری؛ لە شوێنی (تە نینە) بەکار هاتووە دێڕی (5) ددیرم؛ لە شوێنی (من هەیە) بەکار هاتووە.

کاری هەبوون هەر وەك کارەکانی سەرەوە دیسان لە لای جزیری بە شێوەیەکی ناوێزە دەرکەوتووە، ئەم کارە بە شێوەی جیاوازی وەك(ددیرت، ددیرین، ددیری، ددیرم، نادیرتن، نەدیری...هتد) بەکار هاتووە. چاوگی هەبوون بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ ك.س،ك.ن ی ئێستا یەك ناگرێتەوە. لە زمانی فارسیدا چاوگی (داشتن) بۆ ئەم مەبەستە بە کار دێت، کە رانەبردووەکەی دەبێ بە(دار) لە زاری لوڕیشدا بە هەمان شێوە واتە داشتن بۆ رابردوو و دار بۆ رانەبردوو بەکار دێت. بەڵام ئەم (ا) چۆن بۆتە (ی) ئەوە بە خۆی جێی پرسیارە. هەر دوو کارە هاوواتاکە لە روانگەی رۆنان و هاتنی لە رستەدا جیاوازن، هەرچەندە کە هەردووکیان خاوەنیەتی یا مۆلکداری پیشان دەدەن بەڵام کاری دار زۆرتر حالەتی عەینی بەکار هێنانی هەیە، بەلام هەبوون لە کۆن و ئێستادا زۆرتر بۆ دۆخە رێزمانیەکان و گەردانکردنی کار زۆرتر لە بارە.

د.2. لە رووی مێژووییەوە:

ئەم کارە لە ئاڤێستادا بە شێوەی(dar, darayeiti) و لە پارسی دێرین بە(dar, darayamiy) و لە پەهلەویدا(daştan,darişn,dar) (اریانپور کاشانی،239:1384 و فرەوشی، 156:1352 و مکنزی،238:1379) و لە کوردیشدا جگە لە هە بوون بە شێوەی(dar) دەرکەوتووە هەر وەك دەبینین هەر لە کۆنەوە ریشەی دار وەك خۆی ماوەتەوە.

د.3. لە زارەکاندا:

هەرچەند کاری (دیران) لە ك.س جگە لەوەی کە لە لایەن جزیری بە کار هاتووە، وەك چاوگ هەندێ جار باسی دەکرێت، بەڵام بەکارهێنانی بە شێوەی قسە و نووسین وەك کاری هەبوون زۆر کەم بەکار دێت، تەنیا لە نەدیر یا نەدار (فازل عومەر،69:2005) گوێ بیستی دەبین.

لە زارە کوردییەکاندا ئەوەی نزیك بێت لەم فۆرمە تەنیا لە لوڕیدا دەکرێ ئاماژەی پێ بدەین. لە زاری لوڕیدا کاری (هەبوون)ی خاوەنی بۆ کاتی رابردوو وەك فارسی (داشتەن) بەکار دێت (تارا عەبدوڵلا،23:1998) وەك:

من-مە داشتەم	ئیمە داشتیمەن
ت داشتید	ئیوە داشتین
ئەو داشت	ئەوان- ئوان داشتەن

هەروەها بۆ کاتی ئێستا (هەس) بە کار دێت، وەك:

من-مە هەسم	ئیمە هەسمان
تە هەست	ئیوە هەستان
ئەو هەسی	ئەوان-ئوان هەسیان

بۆ کاتی داهاتوو هەر وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد ، فۆڕمی کارەکانی جزیری هاوکوف دەبێت لەگەڵ کارەکانی ئەم زارە. وەك:

من- مە دیرم   ئیمە دیریمن

تە دیرید   ئیوە دیرین

ئەو دیرد   ئەوان- ئوان دیرن

لە هەندێ شێوەزاری لوڕی وەك فۆرمە فارسییەكە ئەم كارە دەردەكەوێت واتە وەك(دارەم) هەندێ جاریش دەنگی (د) نامینێت(عبدالوهاب خالد2000:94) وەك: من نەیرم تن نەیری ئەو نەیرد

هەر وەك دیارە ئەم كارە راستە كە لە شێوە فارسییەكەی ئێستا نزیكە، بەڵام مەرج نییە كە جزیری یا زاری لوڕی لە فارسییەوە وەریان گرتبێت لەبەر ئەوەی شێوە دێرینەكە لە(دار)ەوە هاتووە وئێستاش لە كوردیدا وشەی (دارایی) لەم وشەیەوە هاتووە و جگە لەمەش پاشگری(دار) وەك مۆرفیمی دارشتن زۆر ناو و ئاوەڵناو لە كوردیدا دروست دەكات كە هەڵگری هەمان چەمكە، وەك (خێزاندار) واتە خێزانی هەیە، مەڕدار، ئیماندار.... هتد. بەڵام (ا)ی دار چۆن بۆتە (ی) ئەوە دەگەرێتەوە بۆ میكانیزمی دەنگی ئاخێوەرانی شێوەزارەكانی كوردی كە زۆر جار (ا) دەبێ بە (ی) و هەندێ جاریش بە (ێ). بەڵام بۆ (ێ) زۆرتر كاتەكان و دۆخەكان رۆڵ دەگێڕن واتە وەك مۆرفیمی ئەركدار سەیر دەكرێن، هەرچی ئەوانەی كە بونەتە(ی) وەك دیاردەی فۆنۆلۆجی لێكدانەوەیان بۆ دەكرێت. بۆ نمونە ژمار و ژمێر جیاوازی كات (ا) دەكات بە (ێ) بەڵام لە زاری فەیلیدا كۆمەڵێ وشەی وەك دار دەبن بە دیر بێ ئەوەی كار لە واتا بكات یا دۆخ و كات بگۆڕێ. وەك:

ناكەم   نیكەم

ناتوانم   نیتوانم

نازانم   نیزانم

شتێكی تر كە لێرەدا جێی سەرنجە، ئەوەیە كە هاتنی ئەم كارە لەلای جزیرییەوە لە رووی رستەسازییەوەش لەگەڵ جوری رستەی ك.س یەك ناگریتەوە، بە هۆی ئەوەی كە لە ك.س دا كاری (هەبوون)ی خاوەنی هەمیشە و هەموو كات وەك كارێكی ناوێزە لەگەڵ دەستە راناوی ناراستەوخۆ(من، تە، وی/وێ، مە، وە، وان) دێت. بەڵام لێرە دا كارەكە لەگەڵ دەستەراناوی راستەوخۆ(ئەز، تو، ئەو/ئەوێ، ئەم، هون، ئەو) هاتووە، و راناوی لكاو ناچێتە سەر كاری هەبوونی(خاوەنی) وەك دۆخی بكەری، یا خود دەكرێ بڵێین كاتی كارەكە لەگەڵ جۆری كارەكە یەك ناگرنەوە و بە سینتاكسێكی ناكرمانجی نووسراوە. بۆ نمونە لە كرمانجیدا دەكرێ بڵێین:

من هەبووتە هەیە   وە دێ هەبت

بەڵام لە شیعرەكانی جزیریدا:

زانم نەتنێ كو یەدێ بەیزا **تو ددیری**   لە شوێنی **تە هەیە**

چەندەكێ تاقەت **ددیرم**   لە شوێنی من **تاقەت هەیە**

كو ب حوسنا خوە **نەدیری** سانی   لە شوێنی تە نییە

بە پێچەوانەوەی زاری كرمانجی دەستە راناوی راستەوخۆی بە كار هێناوە، واتە چەمكی كارەكەی لە حالەتی كاری ناوێزەی خاوەنی بۆ كارێكی ئاسایی گۆڕیوە.

لەمە سەیرتر ئەوەیە كە خودی بابا تاهیری هەمەدانی، دەستە راناوی ناراستەوخۆ(تە)ی وەك كرمانجی بۆ ئەم كارەی بەكار هێناوە:

دلەم مەیلێ گولێ باغێ **تە** دیری   دەرونێ سینەئەم داغ **تە** دیری

بشەم ئالالە زاران لالە چینوم   دیەم ئالالە هەم داغ **تە** دیری

واتە لێرەدا (تو) كە دەستە راناوی راستەوخویە بەكار نەهاتووە و وەك فۆرمی (ك.س)ی ئێستا، دەستە راناوی ناراستەوخۆی بە كار هێناوە.

جگە لەم كارانەی كە باسمان كرد لە شوێنێك جزیری لە شوێنی (دخوم) (دخورم)ی بەكار هێناوە.

ب دوو ئەبروی تە جانا **دخورم** ئەز قەسەمێ

ئەم كارەش لە ك.س ، ك.ن دا لە كاتی رانەبردوو دەبێ بە دخوم واتە بە بێ هەبونی (ر) لە كۆتاییدا دەر دەكەوێت.

دوای خستنە رووی ئەم بابەتە، پرسیار ئەوەیە ئەم كارانە چۆن لەلای شاعیر بەكار هاتوون؟ بە چ هۆیەك پەنای بۆ ئەم كارانە بردووە لە كاتێك لە سەردەمی ئەو دا ئەم كارانە باو نە بوونە؟ ئایا ئەم جۆرە كارانە لەلایەن شاعیرەوە گەیێندراوەتەوە سەردەمێكی مێژوویی یا خود ستایلێكی سەردەمی شاعیربووە؟ ئایا داهێنانێكی تاكە كەسی بوووە یا خود لاسایی كردنەوەی شاعیران

یا زمانانی دەورو بەر بووە؟ بۆ گەیشتن بە وەڵامی ئەم پرسیارە و چەند پرسیاری لەم چە شنە لە خوارەوەدا چەند لێکدانەوەیەك بۆ ئەم کارانە دەکەین:

باسی دووەم/

هۆکارەکانی دەرکەوتنی ئەم کارانە لە لایەن شاعیرەوە:

لە باسی یەکەمدا بە روون کردنەوەی جۆری کارەکان و رۆنان وپێکهاتەیان تا رادەیەك دەکرێ روون ببێتەوە کە مەبەستی شاعیر لەم جۆرە بەکارهێنانە چی بووە، دەکرێ بیر لە کۆمەڵێ هۆکار بکرێتەوە، هەندێ جار وا بیر دەکرێت کە لەوانەیە بە هۆی دەست نووسەکان و نەبوونی رێنووسێکی تەواوی کوردی لەو سەردەمەدا هەڵەی نووسین رووی دابێت، بۆ نمونە (دکرت) لە شوێنی کارەکانی(دگرت، دکرِت) هاتبێت.، بەڵام ئەمە گریمانەیەکی زۆر لاوازە، لەبەر ئەوەی واتای دکرت و هاتنی بەم شێوە فراوانە گومانەکان لا دەبات جگە لەمەش ئەی بۆ کارەکانی تر چ پاساوێك هەبێت؟

دەکرێ وا بیر بکرێتەوە کە شیعرەکانی جزیری هەموو لە سەردەمێکدا نەنووسرابن، یا خود بەشێکیان کۆنتر بن لە بەشێکی تریان(Iezgîn Çalî,75:2011)، بەڵام ئەم هزرەش لە شیعرەکان رەت دەکرێتەوە لەبەر ئەوەی لە یەك شیعردا هەردوو جۆر(بکرت و بکەت) واتە فۆرمی کۆن و نوێ بەکار هاتووە:

نە جەمالا تە تەجەللی بکرت مە ژ خوبان ب جەمالێ چ غەرەز

نە ژ لەعلێن تە مەلا بەحسێ بکەت مە ژ ڤێ بەحس و سوئال چ غەرەز

لەم خالانە گرینگتر ئەوەیە کە دەنگی (ر) لە کارەکانی جزیریدا بە شێوەیەکی فراوان دەبینرێت، هەندێ جار وەك مۆرفیمێکی بەتاڵ(Empty morpheme) دەردەکەوێت یا وەك ناوبر کە لە گروپی (ج)دا باسمان کرد. ئەوەی زۆرتر بیرمان بۆ لای ببات ئەوەیە کە دەنگێکی هاوئاهەنگە وەك کۆنسنانتێك کە دەنگدانەوەی لەگەڵ شیعرەکانی جزیریدا کاریگەرە، هەربۆیە لە کارە سەرەکییەکانیدا (ر)ی زۆر بەکار هێناوە. جگە لەمەش لە هەندێ دێرە شیعردا دەبینین (ر) بۆتە ستونی کێش و ئیقاع وەك:

ئە**ر** ب کوشتن، وە**ر** بهشتن، ئەمرو فە**ر**مانا تە بت

هەروەها لە شیعرەکانیدا جگە لەم کارانەی کە باس کران و (ر)یان تێدایە، وشە گەلێکی زۆری بەکار هێناوە کە (ر)ی لە ناودایە، وەك ئەم خشتەیە کە تەنیا بەشێك لە وشانەی کە (ر)یان تێدایە پێشان دراوە(شەعبان چالی127:2008).

وشە	ژمارە	وشە	ژمارە
ئەبروو	45	تیر	61
بەرق	35	خەمری	18
جەگەر	39	دلبەر	112
جەرگ	14	جەور	17
بورج	22	چەرخ	63
پەری	34	حوری	23
پەردە	52	خەنجەر	18
سور	68	دەرب	22
رەش	18	دیدار	27
سەحەر	83	ریحان	20
سەر- ل سەر	136	رووح	78
دەرد	37	رەنگ	77
رەمز	60	رۆژ	21
زۆهرە	23	زەری	16
طور	13	شەتری	10
عەنبەر	30	عومر	25
عەرعەر	17	سەرد	16

ڕەوان	5	سڕ	29
شیرین	81	گەوهەر	26
شەکەر- نەی شەکەر	63	گوڵزار	14
میهر	20	ماوەرد- ماوەر	16
نور-نورین	126	نێرگز	25
نار	32	نەسرین	14
نەزەر	37	میر	26
هەزار	20	یار	63
جارەك	56	پۆر	114
ڤێرا	14	دار	7

سەرەرای ئەم بیرکردنەوانە، دوو هۆکاری زۆر سەرەکی هەن کە لەم گریمانانەی سەرەوە بەهێزترن ئەوانیش بریتین لە:

1. مەیل و ویستی شاعیر بۆ هێنانی وشە لە سەر شێوازی خۆی یا ئیختیاراتی شاعیری:

جزیری سۆفی و عارفێکی بە ناو و بانگ بووە و زۆربەی سۆفییەکان روانینێکی ئەرێنی و پەسەندیان بۆ زمان نییە. لە دیدی ئەوانەوە زمان ئامرازێکی لاوازە و خیانەت لە ئەزمونی سۆفییەکان دەکات، لەبەر ئەوەی دەراقەتی مانای ناخیان نایەت، بەڵام لە هەمان کاتدا بەکاری دەهێنن و دەیکەن بە ئامرازی دەربڕینیان. هەر لەم روانگەیەوە جۆرە نەگونجانێك دێتە ئاراوە. سۆفییەکان لەو بڕوایەدان کە هەستکردنیان بە واتا گەورەتر و قولترە لەوەی کە زمان بتوانێت بە خویەوە بگرێت، (ئەبو حەیان تەوحید)ی لەم بارەیەوە دەڵێت: ((زمان تەسکە و واتا بەرفراوانە)). پێش ئەویش (نیفەری) ئاماژە بەوە دەکات، ئەوەندەی واتا فراوان بێت بەم ئەندازەیەش زمان بەرتەسك تر دەبێت(امین یوسف عودە132:1995). بە دەربڕینێکی تر، هەر کۆششێك کە بۆ شیکردنەوەی دیاردەکانی سۆفیگەرییەوە بکرێت توشی شکست دەبێت، چونکە دۆخەکانی سۆفی دەرونین و ئەزمونەکانی کەسین، وشەکان توانای بە دیار خستنەوەیان نییە(کامەران ئیبراهیم74:2007). کە واتە شاعیر لێرەدا ناچار دەبێت کە بە دوو شێوە بیر لە هێنانی ئەم جۆرە کارانە بکات:

ا. پەیوەندییە سینتاگماتییەکان و مۆرفۆلۆژییەکان و گۆڕینی ئەدگاری نیشانەکان:

بۆ ئەوەی شاعیر ناخی دڵی هەڵڕژێ و بەشێکی بچوکی جیهانی ناوەوەی بە کەناڵێك بگەیێنێتە جیهانی دەرەوە پەنا بۆ هەندێ سیمبۆل دەبات، سیمبۆلەکانیش لە ڕێگای پەیوەندییە سینتاگماتییەکان و مۆرفۆلۆژییەکان و گۆڕینی ئەدگاری نیشانەکان دەبێت. واتە لێرەدا بە ناچاری بە هۆی هێنانی هەندێ مۆرفیم لە رستەدا ئەدگاری نیشانەکان بە هۆی هۆکارەکانی(رووتەگەرایی، بەرجەستەگەرایی، شت گەرایی، زیندەوەرگەرایی، رووەك گەرایی، گیانەوەرگەرایی و مرۆڤگەرایی) هاوکێشە فەلسەفییەکان دەگۆڕن و ئەو شت یا کەس یا هەر بوونەوەرێکی تر کە سیفاتی(کەمی ــ) هەبێت، پێچەوانەی دەکاتەوە و دەیکا بە (کۆ+) لێرەدا چەند نمونەیێك دەهێنین بۆ ئەوەی بزانین شاعیر چۆن ئەدگارەکان دەگۆڕیت(کامران ئیبراهیم149:2007):

ا. مرۆڤگەرایی/ گۆهـ دە زیکرێ حال و جوشا بادەیێ وێ ب بولبول را دخونت بولبولە

بادە یا مەی (-مرۆڤ) بەڵام کاری زیکر تایبەتە بە مرۆڤ کە واتە سروشتێکی مرۆڤایەتی بە خۆیەوە گرتووە و بۆتە(+ مرۆڤ).

ب. گیانەوەرگەرایی:

سەد جەور و جەفا دی ب مە ناچین ژ دەرێ تە یەك سەر تۆ نەباتی و ل تەبعێ مەگەسم ئەز

ئەز(+مرۆڤ) و (ــ گیانەوەر) بەڵام کاتێ خۆی بە مەگەس دەزانیت، سیفاتی (ــ مرۆڤ) و (+ گیانەوەر) وەردەگرێت(هەمان سەرچاوە:150).

بۆ مۆرفیم یا وشەکان بە تەنیاش دەکرێ ئەدگاری نیشانەکان کە مورفیمن بگۆڕێن. بۆیە شاعیر بۆ تەواو کردنی واتاکانی کە لە ناخێکی عرفانییەوە هەڵقولاوە مۆرفیمی وەها دەخزێنێتە ناو پۆلە وشەییەکانیدا کە مەبەستەکانی لە لای روون ببنەوە. دەکرێ بڵێین هێنانی ئەم جۆرە کارانە واتایێکی ژێرەوەی هەیە و بە ئاسانی ئەم واتایانە دەستەبەر ناکرێن، یەکێك لەم واتایانە دەکرێ لە خاڵی دووەمدا روون بکرێتەوە.

ب. هێنانی مۆرفیمی کۆزەتیڤ یا نادیار:

لە بەراوردی مۆرفۆلۆژییانەی کە بۆ کارەکان کرا، وا دەردەکەوت کە جگە لە کەسی بکەر کەسیتریش دەستی لە کارەکاندا هەبێت. یا بە واتایێکیتر بکەر خۆی کارەکەی نەکرد بێت بەڵکۆ پێی کرا بێت. لە واتای کارەکان کە لە لای سۆفی یا عاشق ئەنجام دراون وا دردەکەوت کە مەعشوقەکەی هەموو شتی پێ کردبێت، خۆی نییە کە شتەکان دەکات، یا لە غەیبەوە بە بێ ویستی خۆی کارەکانی پێ دەکرێت، ئەوەش لە چوارچیوەی باوەر هەبوون بە قەزا و قەدەردەبێت، کە ئەگەر ویستی خوای لەسەر نەبێت هیچی پێ ناکرێت. هەربۆیە کاتێ کە پیتی (ر) دەبینین لە گەل هەموو ئەو کارانەی کە باسمان کردن، ئەم (ر)یە وەك مۆرفیمی کۆزەتیڤ بە دەردەکەوێت. مۆرفیمی کۆزەتیڤ ئەو مۆرفیمانەن کە بکەری کارەکە، بکەری راستەقینە نییە و بەلکۆ پێی دەکرێت.

لە زارە کوردییەکاندا، کۆمەلێ مۆرفیم هەیە کە دەرخەری هۆکاری کۆزەتیڤین، لەوانەش:

مۆرفیمی کۆزەتیڤ	کار	نمونە
دا	قوتان	داقۆتان
یا	رەڤین	رەڤیا
ی	دێ کێشت	دێ کێشینت
اندن	رەڤان	رەڤاندن
ر(ی،ا)	بینین	دەبینرێ، دەبینرا
ا	کەلشتن	کەلاشتن (فاضل عومەر25:2005)
ێ	هنگافتن	هنگێف(هەمان سەرچاوە، 124)

هەڵبەت (Īh) و (aya وya) هەروەها (én) دروستکەری کاری کۆزەتیڤ یا هۆکاری بوون لە سەردەمی ئێرانی دێرین و پەهلەویدا(ابوالقاسمی26:1387و51 و آموزگار + تفضلی81:1380) کە ئێستاش (یا، ین، ا) ئەرکی خۆیان لەدەست نەداوە. ئەوەی کە مەبەستمانە لێرەدا ئەوەیە کە (ر) لە زۆربەی کارە ناوێزەکانی جزیریدا هەیە؛ ئەم (ر)یە چ وەك ودروستکەری کاری بکەر نادیار ئەوەی کە لە ك.ن دا هەیە، چ وەك کاری کۆزەتیڤ بە چەمك و واتای جیاواز ئەوەمان بۆ روون دەکات کە جزیری مەبەستیەتی بە هێنانی ئەم جۆرە کارانە بە تایبەت لە کاری (کردن) کە کەسێکیتر کارەکانی پێدەکات نەك بەخۆی کارەکانی کردبێت. جگە لەمە جزیری نمونەکانی (ی و ێ و اندن)ی لە شیعرەکانیدا بەکار هێناوە بۆ هەمان مەبەست. بەڵام دەست نیشان کردنی ئەم کەسانەی کە جزیری ناچار دەکەن کە ببێتە بکەری ناراستەقینە ئاسان نییە و رووی تەواوی بکەری راستەقینە لێمان شاراوەیە، کاتێ کە لە حالی حلول دایە ئەوە دیارە کە ملکەچی چ زاتێك. بەڵام ئەستەمە کەسایەتییەکانیتر دیار بکەین، ئەویش بە هۆی ئەوەی کە ناکرێ جزیری وەك سنخی شاعیرانی تاك رەهەند و تاك لایەنی هەژمار بکەین و هزرو فکری شاعیرانەکەی تەنیا لە یەك ئالی راڤە و شرۆڤە بکەین.

شیعرەکانی جزیری خاوەنی رەهەندی جۆراوجۆرن چونکە پڕن لە راز و پرسیار و حەقیقەتی وجود. کەسایەتی وا لە ناو شیعری جزیریدا هەن کە لە سەرتاسەری دیوانەکەی لەگەلیان رووبەروو دەبینەوە، هەندەکیان دەبیسین، هێندێکیان دەبینین،هێندێکیانیش دەهەستین(هەست پێدەکەین). لە زۆربەی غەزەلەکانی شاهیدی حزوری دوو یا سێ کەس لەم کەسایەتیانە دەبین، بەڵام دەکرێ هندێ جارئەم کەسانە هۆکارێ بن تاکو جزیری کینایە لە خەلکی دەوروو بەری بدات. ئەم پیاوە نادیارانە گرنگترین رۆڵ لە نێوان کەسایەتییە باسکراوەکان لەلای ئەم شاعیرە لە دیوانەکەیدا دەبینن. کەسایەتی وەك: (رند، سۆفی، زاهید، پیرێ مۆغان، شێخ، واعظ .... هتد). هەندێ جار لە بێزاری، هندێ جار وەك رێبەر، هەندێجار وەك پیری تەریقەت، هەندی جار وەك مامۆستا، کەسەکان ناچاری دەکەن. شاعیر ئەمانەی هەموو لە (ر)یەکەدا بە پێ ی پەیوەندییە مۆرفۆلۆژییەکان و ئەدگارەکانی نیشانە کۆ کردۆتەوە. بۆیە هێنانی ئەم (ر)یانە لەم کارانەدا دەکرێ هۆکاری کۆزەتیڤی بن.

2. ئاگاداری شاعیر بە زارە کوردییەکان، بە تایبەت زاری لۆڕی:

لە دەقە شیعرییەکانی جزیریدا، بە روونی زاراوە و هاتنی وشە و مۆرفیمە ئەرکییەکانیتر لە زارەکانی جیا لە زاری خۆی هەستی پێ دەکرێت. بەڵام لە ناو هەموو زارەکاندا زۆرتر زاری لۆڕی بە دیار دەکەوێت. ئەمەش بەرەو دوو هزری سەرەکی دەمانبات:

ا. لە سەردەمی جزیریدا دوو زاری سەرەکی کوردی باڵیان بەسەر هەموو زارەکانیتر کێشابووە کە ئەوانیش زاری لۆڕی و کرمانجی بووە. واتە لە سەرەوەی کوردستانی گەورە زاری کرمانجی لە رووی ئەدەب و هونەر و زانستەوە پەرەی پێدراوە و دۆخێکی ستانداردی وەرگرتووە. جگە لەمەش لە رووی پانتایی جوگرافی و ژمارەی دانیشتووانیش لە هەموو بەشەکانیتر زورتر بووە. وەك سەردەمی ئێستا توشی توانەوە لە ناو تورك و قەوقازییەکان نەبۆتەوە و زاری کرمانجی شێوەیەکی ستانداری هەبووە و لە سنوورەکانی خۆی زورتر پەلی هاویشتوووە و لە ناو چەند ولاتی تریش قسەی پێکراوە و وەك زمانی فەرمی هەلسوکەوتی لەگەل

كراوە. هەروەها زاری كرمانجی ناوەراستیش نزیكیەكی زۆری لەگەل كرمانجی سەروو هەبووە و بە یەك زار سەیر كراون، هەر وەك مەلا مەحمود بایەزیدی لە پێشەكی وەرگێرانەكەی شەرەفنامەدا باسی كردووە(شەرفەفنامە، 23:2007).

هەروەها لە خوارەوەی كوردستان زاری لوڕی و هەورامی كە لەو كات تێكەلیەكی زۆریان لەگەل یەكتر هەبووە باڵی بە سەر زارەكانی تر كێشا بوو بە تایبەت لە رووی ئەدەب و هونەرەوە. لوتكەی شیعری كوردی لە سەردەمانیكدا لەم ناوچەیە گەیشتوتە چلەپۆپە، هەروەها ناوچەكانی لوڕستان ناوەندی بیری تەسەوف و شیعری ئایینی بووە، هەر بۆیە جزیری دەكرێ ئاگاداری زارەكە بێت، یا لە رێگای كۆچ و كۆچبەری خەلك تێكەلیان هەبێت، بۆ نمونە خەلكی ناوچەی شوان (كیشك) كە لە باكوری رۆژ ئاوای شاری كركوكن ئێستاش قسەكردنیان لوڕییە، پێموایە خەلك لە سەردەمانێك لەم شوێنە تێپەریون و بەرەو سەروتر هاتوون بە بەڵگەی ئەوەی كە هەندێ شێوەزار و بنزاری بادینان شێوازی دركاندنیان نزیكە لە لوڕی بۆیە جزیری دەكرێ شارەزای زانست و ئەدەبیاتی ناوچەی لوڕستان بوبێت.

ب. خالێكیتر كە مەزەندەی ئاگادار بوونی جزیری بە زاری لوڕی زیاتر دەكات، ئەوەیە كە جزیری لەوەی كە سۆفی و عارفێكی گەورەی سەردەمی خۆی بووە، وا پێدەچێت ئاگاداری سۆفییەكانی پێش خۆی بێت بەتایبەت ئەو گروپەی كە بە مشایخ الجبال یا شیخ الجبال ناسراو بوون، لە سەردەمی سۆفییەكانی مشایخ الجبال هەندێ سۆفی بە هۆی شطحیات و بە تۆمەتی لە دین دەرچوون لە سێدارە داربوون(عبدالحسین زرین كوب192:1376)، لە هەندێ شیعرەكانی جزیریش ئەم جۆرە شطحیات و بابەتی ناتەبا لەگەل شەرع دەبینرێ. بابا تاهێریش لەو بازنەیە نزیك بووە، زمانی ئەم گروپە بە باباتاهریشەوە بە زمانی پەهلەویات یا فهلویات ناسراوە كە لە ناوچەكانی لۆرستان و هەمەدان و مەلایر و بروجەرد قسەی پێدەكرا و بە زمانی دایكی كوردی ئێستای ئەم ناوچەیە دادەنرێت، بۆیە دەكرێ مەزەندەی ئەوە بكەین كە ئاگاداری دوو بەیتییەكانی بابا تاهێر یا دیوانەكەی بێت. یا خود بە هەر رێگایەك بێت كاریگەر بووە بە شیعرەكانی باباتاهیر. بەتایبەت كە لەو دواییەدا كۆمەلێك شیعری باباتاهیر لە نامەخانەی مۆزەی شاری قونییە، لە ئارامگای جەلالەددینی رومی دوزراوەتەوە. ئەو دەست نووسەی شیعرەكانی تێدا تۆمار كراوە لە سالی 848ھ/ 1444م روونووس كراوە(مارف خەزنەدار، 196:2001). هەر لەم رێگایەوە دەكرێ بڵێین كەم و زۆر جزیری شیعرەكانی بینییوە. هەمووو ئەم كارە ناوێزانەی كە لە دیوانی جزیریدا هاتوون و باسمان كرد، لە دوو بەیتییەكانی باباتاهیریشدا بوونیان هەیە. یا خود لە زاری باباتاهیر وەرگیراون. چەند دوو بەیتیەكی بابا تاهیر بۆ نمونە:

بنازم دەست و بازوین تە جەللاد	ئەگەر قەتلەم **كەری** وەڵلا سەوابە
چ دەر گولشەن چ دەر گولخەن چ سەحرا	چو دیدە **ڤاكەرەم** جوز تە نەوینم
وای ئان روزی كە دەر گورەم **كەرەن** تەنگ	وەریژن بە سەرەم خاك و خەس و سەنگ
دلی **دیرم** دلی دیوانە و دنگ	نزونم مو كە **دیرم** نام یا ننگ
هزاران غەم ب دل ئەندووتە **دیرم**	ب سینە ئاتەشی ئەفرووتە **دیرم**
پەریشان چون **كەری** ئان تارێ زولفان	ب هەر تای زلی ئاویتە **دیری**

جگە لەمە وشە گەلێ زور هەن كە لە دیوانی هەردوو شاعیردا هاتوون هەر وەك(رەت، رەتم، نەشیا، نەش(نە ژ)، ڤەرێژن، نزانی، نەبی، نایێ، گێژ، بهێل، هێشتن، میخورەم(دخورم) نە نالم.....هتد) (محمد نوری23:1997).

لێرەدا پرسیارێكی گرنگ دێتە پێشەوە ئەویش ئەوەیە كە مادام جزیری ئاگاداری باباتاهیر و دوو بەیتییەكانی بووە بۆچی ناوی لە دیوانەكەیدا نەهاتووە؟ بێگومان ناوی شاعیر و كەسایەتی زۆر لە ناو دیوانی جزیریدا هاتووە، ئەی بۆچی باباتاهیر ناوی نییە؟

وەڵامی ئەم پرسیارە دەكرێ لە دوو خاڵدا چڕ بكەینەوە:

1. ژیان و سەرگوزەشتەی باباتاهیر تاریك و نوتەكە، هەتا كۆتایی سەدەی 9ی كۆچی جگە لە راوەندی كەس ناوی باباتاهیری نەهێناوە، هەرچەندە كە زۆر كتابی تاریخی و سەربوردەی سۆفی و شاعیران نوسراوە وەك تذكرە كۆنەكانی(لباب الالباب، تذكرة الشعرا، المعجم.....هتد)، بە تایبەت لە سەدەكانی سێ تا هەشتی كۆچی بەڵام هیچ نوسەرێك جگە لە راوەندی(راحة الصدورو آیة السرور) باسی نەكردووە، بۆ دوو بەیتییەكانیشی هەمان ناڕوونی هەیە، هەتا رۆژهەلات ناسەكان لە یەك سەدەی رابردووش وەك ئەوەی كە كلمان هوار(C.Huart) و هرون ئالن(Heron Allen, E) و لیشچنسكی(Leszslnky) كۆیان كردووتەوە لەسەر یەك بە زەحمەت دەگاتە هەشتا دووبەیتی. تەنیا لە سالی 1927 نوسخەیەكی دیوانی باباتاهیر لە كۆكردنە وەی وەحید دەستگردی لە تاران چاپكرا كە كۆی دوو بەیتییەكانی باباتاهیر گەیشتۆتە 296دووبەیتی كە گومان بۆ ئەوە دەروات جگە لە دووبەیتییە رەسەنەكانی ئەوانەیتر لاسایی كردن(تەقلید)ی و

هەندی شیعری ناوچەی بن کە پەیوەندییان بە بابا تاهیرەوە نەبێت(عبدالحسین زرین کوب، 188:1376). کۆنترین شوێن کە بە کردار نمونەی شیعرەکانی باباتاهیر دەخاتە بەردەستی لێکۆڵەران ئەو کۆمەلە دەست نووسانەن کە دەگەڕێنەوە بۆ ساڵی 848ك کە بە ژمارە 2546 لە مۆزەخانەی قونییە هەڵگیراون و نووسەر هەلبەستڤانەکە – باباتاهیر- بە قدوةالعارفین ناو دەبات. سەرەرای ئەمانەش لە ریوایەتەکان وا پێدەچیت کە زۆر باباتاهیری هەمەدانی هەبوونە.

2. ئایینی باباتاهیر ئایینی یارسان بووە و بە درێژایی رۆژگار یارسانەکان بەربەرەکانی دەکران بە تایبەت لە سەردەمی عوسمانییەکان بە (غولاتی شیعە، باتینی، عەلی ئیلاهی) ناویان دەبردن(مارف خەزنەدار186:2001)، ئەم باوەرەش لە بیر و باوەری گنۆسی و کۆسمۆسی بەتاڵ نییە، ئەمەش دەبوو بە کێشە بۆ جزیری ئەگەر ناوی باباتاهیری راستەوخۆ هێنابا، لەبەرئەوەی ململانیەکی توند لە ناو رێبازە شەرعی و فکرییەکانی شیعە و سوننە یا (ئەشعەری و موعتەزلە) لەو کاتدا هەبووە، جزیریش چ بە هۆی پابەندی بە قوتابخانەی شەرعیەکەوە بێت، یا لە مەترسی لە دەوروبەر یا دەستەلاتی ئەو کاتەوە بێت دەکرێ ناوی باباتاهیری نەهێنابێت. هەروەك كە پێشتر باسمان کرد (تذکرة) نوسەکانی پێشتریش هەر بەم هۆیە ناوی باباتاهێریان لە (تذکرة)کانیاندا نەهێناوە(عبدالحسین زرین کوب،189:1376).

ئەنجام:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتینە چەند ئەنجامێك کە لەم چەند خاڵەدا چڕیان دەکەینەوە:

1. زمانی جزیری لە دیوانەکەیدا، زمانێکی وەهایە کە هەموو رەنگ و چێژێکی زارەکوردییەکانی تێدا هەست پێدەکرێت. هەتا لە زاری (ك. س)شدا دیار نییە کە بە تەواوی سەر بە کام شێوەزارە.
2. لە دیوانی جزیریدا چەند کارێکی ناوێژەی تێدایەو وەك (کاری دکەم بە شێوەی دکرت)، (چوون بە شێوەی رەتن) و (ددەت بە شێوەی ددیرت) و (هەبوون بە شێوەی دێران یان دێرەن)
3. ئەم کارانە هاتنیان لەلایەن شاعیرەوە دیار نییە لە نێوان مێژووی کارەکە و ویست و ئیختیاراتی شاعیر و لاسایی شاعیران کامیانی هەڵبژاردووە.
4. لە هەموو کارەکان دا دەنگی (ر) وەك مۆرفیمێك بە دیار دەکەوێت، کە زۆرتر رۆلی کۆزەتیڤ لە وشەکاندا دەگێریت. واتە بۆ ئەم مەبەستە دەبێت لایەنی سیمانتیکی و پراگماتیکی وشەکان لە بەر چاو بگرین تاکو فۆرمی وشەیەکی ئەبستراکت. ئەم رۆلە کۆزەتیڤەش وا خۆی دەنوێنێ کە شاعیر خۆی بکەری کارەکان نییە بەلکو کارەکان بە بێ ویستی ئەو پێیدەکرێن.
5. هێنانی کارە ناوێژەکان لە لایەن جزیری بەرەو دوو هزری سەرە کی دەمانبات:

یا جزیری ویستوویەتی شێواز و سەبکێکی جیاواز لە شاعیرانی دەوروبەری پەیرەو بکات و وێنەیەکی نوێ و جیاواز لە شاعیرەکانی پێشووی خۆی هەبێت و هەندێ بیری فەلسەفی و عرفانی خۆی بە هێنانی سیمبۆل و ئەدگارەکانی نیشانە لە پەیوەندیی سیگمانتیکی و مۆرفۆلۆژیکی دابرێژێت.

یا خود ئاگاداری ئەدەب وهونەری کوردی لوڕستان و هەورامان بووە و ویستوویەتی زمانێکی هاوبەش و ستاندارد لە نێوان زارە کوردییەکاندا دروست بکات.

سەرچاوەکان:

1. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، ئەدەبی کۆنی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین،2012.
2. تارا عەبدوڵلا سەعید، هەندێك لایەنی رێزمانی زاری فەیلی، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەددین، 1998.
3. شعبان چالی،شێوازی شیعری جزیری،دەزگای سپیرێزبۆ چاپ وبڵاوکردنەوە، 2008.
4. شەرفەفنامەیا شەرەفخانێ بدلیسی، تەرجەما مەلا مەحمودێ بازیدی، توێژاندنا سەعید دێرەشی، ژ وەشانێن سپیرێز،سالا 2007.
5. کامەران ئیبراهیم خلیل مشەختی، سیمیۆلۆژیای زمانی سۆفیگەری لە شیعرەکانی مەلای جزیریدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین، کۆلێژی زمان2007.
6. عەبدوڵلا حوسێن رەسول، مۆرفیمە رێزمانییەکانی کار،بڵاوکراوەی ئاکادیمیای کوردی، هەولیر،2014.
7. عبدالوهاب خالد، رێزمانی (بون و هەبون) لە کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین،.2000
8. فازل عومەر، گیرەکێن زمانێ کوردی، ژ بەلاڤوکێن کۆڕی زانیاری کوردستان،2005.
9. فریدون عەبدول محمد، چەند لایەنێکی رستە سازی زاری هەورامی، نامەی دکتۆرا، 1998 .
10. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، دەزگای ئاراس، بەرگی یەکەم، 2001.
11. محمد نوری،وشە و زاراوەکانی باباتاهیروبەراورد کردنیان لەگەل شێوەکانی زمانی کوردی، چاپخانەی و.رۆشنبیری1997.

12. محمد امين هەورامی، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراورددا، بەغداد1981.
13. مزگين عبدالرحمان ئەحمەد، دۆخی ئێرگەتیڤ لە زمانی کوردی-کرمانجی سەروودا، نامەی ماستەر، زانكۆی سەلاحەددین، کۆلیژی پەروەردە2006.
14. مهاباد كامل، نامەی ماستەر، زانكۆی سەلاحەددین، 1996.
15. هەورامانی، فەرهەنگی ئاریانڤاج، کوردی کۆن و کوردی نوێ، و. رۆشنبیری، سالی 2008.
16. وریا عمر امين، چەند ئاسۆیەکی تری زمانی، بەرگی یەکەم ،دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، 2004.
17. Roşna lezgîn, Gramera Kirdkî (Zazakî), Weşanxaneya Roşna,Îstanbul,2013.
18. Lezgînê Çalî, rêzmana dîwana Melay Cizîrî, kurdolojî, konfransa kurdolojî, zanstgeha hekarî.2011.

دیوانەکان:

19. العقد الجواهری فی شرح دیوان الشيخ الجزيری، تاليف احمد بن الملا الزفنگی مطبعة الصباح، طبعة الثانية1987.
20. دیوانی عارفی ربانی شێخ احمدی جزیری مەشهور بە: مەلای جزیری، شەرحی هەژار موکریانی؛ انتشاراتی سروش، تهران، 1361.
21. دیوان باباطاهر عريان، تصحيح، وحيد دستگردی، انتشارات امير كبير؛ چاپ دوًم، تهران 1333.

سەرچاوە فارسيەكان:

22. بهرام فرەوشی، فرهنگ فارسی به پهلوی، انتشارات انجمن آثار ملی، 1352.
23. دیوید نیل مکنزی، فرهنگ کوچك زبان پهلوی، ترجمه مهشید میر فخرایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دووم ،1379.
24. ژاله آموزگار ، احمد تفضلی، زبان پهلوی ادبيات و دستور آن، انتشارات معین، چاپ سوم ، سال 1380.
25. عبدالحسين زرين کوب، جستجو در تصوف ایران، انتشارات امیر کبیر، چاپ پنجم ، تهران، 1376.
26. کریستوفر،ج.برونر، نحو زبانهای ایرانی میانه غربی، ترجمەو تحقیق، سعید عریان،1376.
27. محسن ابوالقاسمی، دستور تاریخی مختصر زبان فارسی، انتشارات (سمت)چاپ ششم ، سال،1387.

سەرچاوەی عەرەبی:

28. امين يوسف عوده، تآويل الشعر و الفلسفة عند الصوفية(ابن عربی)، من منشورات رابطة الكتاب الاردنيين،عمان1995.

سایتی ئینتەرنێت:

29. حسين کیانی:1392 lorshenasi.com
30. Loriminjai.blogfa.com

ملخص

يآتی هذا البحث تحت عنوان (نظرة جديدة للفعل عند الجزيری)، يتمَ التركيز فيه على تحليل بعض الأفعال لاستثنائية (فی ديوان الجزيری).

أنَ اللغة الشعرية لدى الجزيری لغة لايستطيع القاري أن يميزها تماما" بآنها تابعة لآي لهجة من اللهجات الكرمانجية الشمالية. فی حين نلاحظ أن اللغة متكونة من جميع اللهجات الكردية، على الرغم من وجود اللغة العربية و اللغة التركية و بالاخص اللغة الفارسية. و السمات المتنوعة للهجات الاخرى الموجودة آنذاك.

اضافة الى ذالك بناء المعانی الفلسفية و العرفانية لها دور أساسی للشاعر.

حاول البحث فی هذا العمل دراسة الناحية التاريخية و التحليل الوصفی فی الآفعال الإستثنائية لدى الجزيری، مبينا" ا لمقارنة التحليلة و التاريخية، و الدور البنائي فيها.

و قد جاء هذا البحث من موضوعين رئيسيين و هما:

الموضوع الأول: يتكون من مطلبين، أما مطلب الأول، فيستشهد بابيات شعرية و المطلب الثانی للافعال المذكورة فيها.

و الموضوع الثانی: يحاول الكشف و البيان عن سرٌ استخدام هذا النوع من الافعال.

أما الخاتمة فقد عقدت فيها اهمَ النتائج التی توصلنا إليها.

Abstract

This research is entitled (Jiziry's new looks for verbs). It tries to clarify some unique verbs which com Jiziry's divan. Jiziry's poem language can't be decided easily whether it refers to which major Kurdish dialect type. Sometimes in Jiziry's divan the reader feel that all of the Kurdish dialects are present. Beside Arabic language, Turkish, and especially Persian language are used in his divan. Those unique verbs which are used by Jiziry, show the historical seal and the different regions. Jiziry has a great role in forming poet's philosophical meaning and Gnosticism. This paper tries to study the unique verbs in a historical description and to make a historical and a comparative explanation for verbs.

The paper consist of two major aspects:

1. The first aspect consist of some sides. The first side tries to explain the topic by giving some examples in Jiziry's poem.in the second side the verbs are explained and exercised.
2. The second aspect is about the reasons for using these types of verbs by Jiziry. The paper ends with the conclusion.